

concerning the more Northern and Eastern Europe, which embraced Christianity much later. Regarding the sources of law it has received expression in the parallel existence of secular and church law, as well as in division of the law in «lex», ie laws that came from secular and religious leaders and «customs» which evolved from the rules of the ancient law and the regulations formed in society.

Based on the foregoing, the author analyzes the legal monuments of Kievan Rus in order to assign them to certain sources of law. The main subjects of the research were the Old Rus legal terms and concepts. Through analysis of the principles of the use the conclusions were made about the prevalence of certain terms, their family and category correlations. Accordingly, the conclusions about the nature of certain types of sources of law and the relationship between them were drawn. Some attention was paid to the issue of legislative function of secular and religious rulers. Also, the problem of balance of secular and religious laws, as well as the special features of perception of legal custom in the princely era of Old Rus were reflected in the article.

At the end the general conclusion is drawn that in cases where the sources are talking about legislative activities of government, we find only two legislators: the prince and the church. The confrontation of custom and law typical for most of Christian Europe does not find its reflection in the sources of Kievan Rus. It is necessary to say that «Zvyчай» and «Ryad» and «Sud» and «Rukopycannya» and «Urok» and sometimes «Zakon» – these all are «Ustav» at the same time. It should also be emphasized that there is an exclusive interpenetration of secular and ecclesiastical (by origin) legal material, which has attracted the attention of researchers of «Kormchiye knigi», «Miryla Pravednogo» and similar legal compilations of church or secular origin and designation for centuries.

Key words: history of state and law, medieval law, secular law, ecclesiastical law, sources of law, law, legal custom, law-making treaty.

УДК 321 (091); 34 (91); 340. 149

Т. І. БОНДАРУК,
кандидат юридичних наук

ПРИВИЛЕЙ У ПРАВОУТВОРЮЮЧОМУ ПРОЦЕСІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Зроблено спробу з'ясувати юридичну природу привілею у середньовічному праві у контексті інституту дара, а саме взаємного дару. Розглянуто привілей як форму права, види привілеїв. Приділено увагу великокнязівським привілеям, зокрема уставним грамотам. На підставі аналізу структурних елементів і стадій правоутворюючого процесу зроблено висновок про їх ключове місце в системі права на українських землях Великого князівства Литовського.

Ключові слова: привілей, дар, правоутворюючий процес, Велике князівство Литовське.

Бондарук Т. І. Привілей в правообразовательном процессе на украинских землях Великого княжества Литовского

Сделана попытка выяснить юридическую природу привилегия в средневековом праве в контексте института дара, а именно взаимного дара. Рассмотрено привилегий как

форму права, види привілеїв. Уделено внимание великокняжеским привілеям, а именно уставным грамотам. На основании анализа структурных элементов и стадий правообразовательного процесса сделано вывод о их ключевом месте в системе права на украинских землях Великого княжества Литовского.

Ключевые слова: привілей, дар, правообразовательный процесс, Великое княжество Литовское.

Bondaruk T. Privilege in lawmaking process in the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania

An attempt to find out the legal nature of the privilege of the medieval right in the context of the institute of the gift, namely the reciprocal gift. Privilege is considered as a form of law, considered the types of privilege. Attention is given to the Grand Duke's privileges. Based on the analysis of the structural elements and stages of the lawmaking process concluded their key position in the system of law in the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania.

Key words: privilege, gift, lawmaking process, Grand Duchy of Lithuania.

Упродовж XIV ст. українські землі – Київська, Подільська, Волинська – увійшли до складу Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Відповідаючи на питання «Чому руські еліти підкорилися литовським князям?», історики насамперед згадують про вигідні умови, що їх литовські князі могли запропонувати новим підданам. «Старовини не рухати, новини не вводити» стало гаслом, за висловом С. Плохія, «цих приязних литовців»¹ що вочевидь надавало своєрідний карт-бланш їхній правоутворюючій політиці в багатоетнічному, конфесійно і соціально строкатому, з виразними партикулярними тенденціями державному організмі.

За таких умов найоптимальнішим способом унормування суспільного життя виявився привілей, який став основним результатом правоутворюючого процесу в достатутівий період у ВКЛ. Надання і отримання привілеїв цілком відповідало середньовічній правосвідомості, яка була тісно пов'язана зі становою належністю людини, адже характер та обсяг правоздатності, тип підсудності, різновиди покарань за правопорушення тощо значно різнилися.

Водночас «епоха привілеїв» ставить перед дослідниками низку питань. Зокрема Є. В. Ромінський визначає такі, як: чи належать привілеї до засобів надання виключних прав, чи, навпаки, призначалися для усунення прогалин у писаному праві через підтвердження існуючої неписаної (звичасвої) норми; або ж привілеї належали до обох груп одночасно; проблема співвідношення привілеїв та імунітетів; місце територіальних та станових привілеїв серед джерел права і правомочність їх віднесення до привілеїв загалом; значення привілеїв, зокрема наданих окремим особам чи групам осіб, як джерел права тощо². Найпершим же постає питання про правову природу привілею в середньовіччя та його роль у правоутворюючому процесі.

Попри очевидну запозиченість терміну «привілей» з латини, це мало що дає у його тлумаченні щодо застосування протягом XIV–XV ст. на українських землях ВКЛ. Так, упорядники авторитетного видання «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» подають такі значення терміна «привілей»: юридичний документ, грамота, що стверджує право на щось; привілей «от купеж» –

купча грамота; юридичний документ, грамота, що підтверджує право власності на щось; «велике привиліє», «лист привиліє» – юридичний документ, грамота про надання особливих прав або пільг³.

До того, ж слід узяти до уваги, що, за висновком Н. В. Артикуци, на ранніх етапах становлення й розвитку терміносистеми права спостерігаються такі явища і процеси, як, серед іншого, семантична дифузність (коли неможливо виокремити певне лексичне значення, чітко його диференціювати), синонімія і дублетність термінологічних одиниць, різні види варіативності (фонетична, морфемна, словотвірна, граматична, лексична, фразеологічна); тавтологічні звороти тощо⁴.

Для правоутворюючого процесу важливим видається і з'ясування філософсько-правового аспекту, метою якого є розкриття сутності права як соціального явища того чи іншого суспільства. Очевидно, що дослідження конкретної історико-правової реальності вимагає визначення своєї власної структури правоутворення, яку складає відповідний набір елементів. Уявляється, що вихідним пунктом у цьому слугує ціннісна система конкретного суспільства тобто внутрішніх факторів правоутворення⁵.

В цьому сенсі пропонується «включити» привилієй у контекст важливого середньовічного правового феномену – дару, а саме взаємного дару, який за визначенням одного з його перших дослідників М. Мауса, у середньовіччі виступав важливим інтегративним суспільним фактором, утворюючи підґрунтя суспільного життя. Провідний польський історик права Ю. Бардах своєю чергою розрізняв в інституті середньовічного дарування три правомочності: дарувати, приймати, віддаровувати⁶.

Дар, зазначає білоруський дослідник А. Груша, є структуроутворюючим феноменом, основним принципом соціальної і економічної організації, фактором і засобом соціального об'єднання і відносин, комунікації, усвідомлення, оцінки і моделювання відносин між людьми. Ним розрізняються як горизонтальні, так і вертикальні «дарувальні» зв'язки. Дослідник услід за С. О. Бершадським, М. К. Любавським, М. В. Довнар-Запольським, К. Петкевичем, розрізняє дари-«чолобиття» підданих правителю з метою набуття посад, духовних чинів і володінь; підтверджень приватноправових договорів; загалом тих чи інших прав; дари-«чолобиття» підданих посадовим особам задля отримання певних послуг; дари-«чолобиття» підданих правителю і його суддям за відправлення правосуддя. Окреме місце займають дари підданих правителю з метою отримання від нього значних великокняжих володінь «до живота»⁷.

Попри поширеність дару, задокументованих підтверджень реалізації як горизонтальних, так і вертикальних відносин «дара – віддара» обмаль. Факт мовчання різного роду привилієй з цього приводу А. Груша, зокрема, пояснює «виходом процедури віддара зі сфери офіційних практик»⁸.

Водночас, припускати факт дару можна і з огляду на ритуалізованість, що зберігалася, як у приватній, так і публічній сферах суспільного життя середньовічного суспільства. Очевидно, є підстави говорити про дар і як про ритуал.

Важливим для розуміння як юридичної природи дару, так і тотальності процесу надання привилієй, є висновок А. Гуревича про владу середньовічно-

го володаря, яка була реальною в тих межах, в яких поширювалися його права сеньора. Адже для того, щоб користуватися реальною владою, монарх мав володіти тими ж засобами, що і феодала, тобто приватною владою⁹, виявом якої очевидно були і привілеї.

Іншим суттєвим фактором, який постулює правову природу привілеїв, є відносини «патрон» – «клієнт», крізь призму яких висвітлюється проблема васальних (ленних) відносин у середні віки та у ранній новий час¹⁰.

Сприяло цьому і те, що держава персоніфікувалася й особою її правителя, який і у XVII ст. розглядався як найвище джерело права в правоутворенні, так, і як найбажаніший суддя при відправленні правосуддя.

Найбільший інтерес викликають, за класифікацією М. Н. Ясинського, привілеї у прямому сенсі – грамоти пільгові, якими утворюється виключення із загальних норм на користь юридичних чи фізичних осіб. Привілеї, зазначає дослідник, були «основною формою розвитку литовсько-руського права до тих пір, доки зміст різного роду привілеїв не перетворився в загальний закон [...]». У формі привілея видавалися не одні лише партикулярні закони, а і загалом різного роду жалувані грамоти в широкому смислі слова [...] навіть загальні закони, які не підпадали в жодному разі під поняття жалуваної грамоти, називалися в тексті листами і привілеями. Привілеї намагалися виключити загальний закон¹¹, водночас даючи уявлення і про звичайний порядок, виключенням з якого вони були.

Справжніми ж «приватними законами» є привілеї, надані окремим станам, націям і територіям держави, які з часом стали найважливішими джерелами Литовського статуту. Вони яскраво ілюструють як виключення стало загальним правилом, виключний порядок – нормальним¹².

Найкраще, на думку дослідника, ілюструють цей процес привілеї, надані шляхті, містам, духовенству, татарам і євреям¹³, чия участь на стадії об'єктивного правоутворення, на якій головною діючою особою є сукупний суспільний суб'єкт (соціальна група, спільність людей), викликає особливий інтерес. Якщо поглянути на це під кутом зору формування фактичного правоутворюючого інтересу, можна простежити процес оформлення суспільних груп, які здатні виражати спільний інтерес і оформлювати його юридично. Адже місце в середньовічному суспільстві і особи, і групи, залежить не від майнового стану, а від того, якими правами вона володіє¹⁴. Водночас можна говорити про доволі високу здатність до консолідації насамперед еліт тих чи інших груп, які були здатні виявляти відповідний правоутворюючий інтерес – «бити чолом», «абихто держали их подле права их земли... і подтвердили бихмо им привилеєм тиі права».

Поза тим, для правоутворюючого процесу найбільше значення мають вертикальні «дарувальні» зв'язки, проявом яких ставали, зокрема, уставні (земські грамоти). Так, правове становище українських земель у складі ВКЛ регламентували уставні грамоти Київській землі (1507), Волинській землі (1509). Як зазначає Н. М. Яковенко, ці акти, що їх дехто з учених уважає відлунням усних договорів-рядів домонгольських часів між князем та верхівкою конк-

ретної землі, фіксували права й пільги приєднаних територій, адресуючись територіальним боярським спільнотам в обмін на визнання себе васалами нового сюзерена¹⁵.

Для уставних грамот, виданих українським землям ВКЛ, суттєвим стає договірний елемент – великі князі литовські укладають договір з частинами держави, визначаючи взаємні права і обов'язки. Тут правоутворюючий інтерес полягає в охоронній сфері, а привілей-охоронна грамота – часто має превентивний характер. З боку великого князя він є підтвердженням непорушності «прав добровільних християнських», з боку «землі» – зобов'язанням зберігати лояльність до нього.

Вважається, що епоха панування привілеїв завершилася з надзвичайно успішно проведеною кодифікацією права ВКЛ, і появою Литовського статуту 1529 р. Водночас, і після його прийняття, переважна більшість державно-правових процесів на цих теренах проходила з виразним тяжінням до виключності або привілейованості. Насамперед, йдеться про шляхетський рух до закріплення власних свобод і вольностей та сталі процеси у відносинах центральної влади і земель ВКЛ, що виражали бажання правуватися «своїм правом». Таким «своїм правом» став згодом для українських земель Литовський статут 1566 р., який дістав другу назву «Волинський» і був чинним на цих теренах до середини ХІХ ст.

Таким чином, розглядаючи привілей як правовий феномен, слід визнати його значну роль у правоутворюючому процесі до другої половини ХVІ ст. включно. Менше всього цей процес зумовлював принцип загальної формальної рівності, яка, за відомим визначенням В. С. Нерсесянца, є найабстрактнішим визначенням права. Право в середньовічному суспільстві, як сума привілеїв, видається об'єктивним етапом як у поступі від неправих (неприродних, суб'єктивних) привілеїв до привілеїв природних, так і в державотворчих процесах, зокрема на українській теренах.

1. *Плохій С.* Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії, Білорусії – К.: Критика, 2015. – С. 100. **2.** *Бондарук Т. І.* Щодо деяких теоретичних аспектів пізнання джерел права // *Правова держава.* – 2015. – Вип. 26. – С. 679. **3.** *Словник староукраїнської мови ІV–XV ст. : 2-х т. – Т. 2.* – К.: Наук. думка, 1978. – С. 234–235. **4.** *Артикуца Н. В.* Найдавніші терміни українського права: етимологічні реконструкції та семантичні спостереження / Н. В. Артикуца // *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки.* – 2013. – Т. 144–145. – С. 38–44. **5.** *Бондарук Т. І.* Правоутворення як феномен: рівні, стадії, структура / Т. І. Бондарук // *Історико-правова реальність у глобальному й регіональному вимірі. Матеріали ХХІV Міжнародної історико-правової конференції 20–23 вересня 2012 р., м. Євпаторія.* – Ч. 1. – Київ, Сімферополь: Доля, 2012. – С. 330. **6.** *Bardach J.* Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego: XIV–XVII w. / J. Bardach. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970. – S. 174–175. **7.** *Груша А.* И вновь о взаимных дарах: добрососедство, прагматизм и благотворительность в отношениях между русинами и литвинами в Великом княжестве Литовском в первой половине XVI века / А. Груша // *Петербургские славянские и балканские исследования.* – 2015. – N 2. (июль—декабрь). – С. 175. **8.** Там же. – С. 183. **9.** *Гуревич А.* Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984. – С. 155. **10.** *Чухліб Т.* Секрети українського полівасалітету. Хмельницький-Дорошенко – Мазепа. – К.: ВД

«Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 14 **11.** Ясинський М. Н. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. – К., 1889. – С. 5–6. **12.** Там же. – С. 16. **13.** Там же. – С. 23–24. **14.** Гуревич А.Я. Указ соч. – С. 161. **15.** Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2005 – С. 291.

Bondaruk T. Privilege in lawmaking process in the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania

Privilege is the main result of lawmaking process in before statutes period of the Grand Duchy of Lithuania. The giving and receiving of privileges is consistent with medieval legal awareness.

However, «the age of privileges» sets a number of questions to researchers. First – the question of the legal nature of privilege in the Middle Ages and its role in lawmaking process.

The term «privilege» is interpreted differently. This may be a contract, patent or law. Accordingly, it has a different semantic content.

For lawmaking process is important to find out the philosophical and legal aspects, the purpose of which is the disclosure of the essence of law as a social phenomenon of a society. The starting point here is the value system of particular society ie internal factors of lawmaking.

Proposed «to include» privilege in the context of an important medieval legal phenomenon – the gift, such as reciprocal gift, which has three powers: to give, to receive, re-give. It is important to view the gift as a ritual.

The gift is consider a in the context the power of Grand Duchy of Lithuania lord as a manifestation of private feudal power.

Attention is given privileges in the truest sense – a reduced letter, which formed exceptions to general rules for legal or natural persons.

It is also a «private laws» – privileges granted to individual estates, nations and territories of the state. According to the researcher, best of all, illustrate this process privileges that granted nobility, cities, clergy, Tatars and Jews. Lawmaking interest of elites of various society groups contributed to the setting of their legal rights and status.

Special privileges were regulating the legal status of Ukrainian lands in the Grand Duchy of Lithuania – Kyiv land charter (1507) and Volyn land charter (1509). Contractual element had become essential for them - the Grand Dukes of Lithuania enter into a contract with the parts of the state, defining mutual rights and obligations. Thare lawmaking interest is in the protection and preventive spheres.

Based on the analysis of structural elements and stages of lawmaking process concluded their main role in the system of law in the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania XVI.

The right in medieval society as the sum of privileges issued as an objective step in the progress from illegal (unnatural, subjective) privileges to the natural privileges and in the progress in the state building process, particularly on Ukrainian territory.

Key words: *privilege, gift, lawmaking process, Grand Duchy of Lithuania.*